

Η ΟΥΛΗ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΙΑ*

Οί αναγνώστες τῆς Ὀδύσσειας θυμοῦνται τὴ συγκινητικὴ καὶ περίτεχνα φροντισμένη σκηνὴ τῆς 19ης ραψωδίας (Ὀδύσεια Γ) ὅπου ἡ γριά οἰκονόμος τοῦ παλατιοῦ Εὐρύκλεια, ἄλλοτε τροφὸς τοῦ Ὀδυσσεύα, ἀναγνωρίζει τὸν ταξιδιώτη ποὺ γύρισε, ἀπὸ τὴν οὐλὴ ποὺ ἔχει στὸ μηρό. Ὁ ξένος ἔχει κερδίσει τὴ συμπάθεια τῆς Πηνελόπης· ἔτσι ἐκείνη σέβεται τὴν ἐπιθυμία του καὶ δίνει ἐντολὴ στὴν οἰκονόμο νὰ τοῦ πλύνει τὰ πόδια, κάτι ποὺ συνηθίζεται σὲ ὅλες τὶς ἀρχαῖες ἱστορίες κι ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο χρέος τῆς φιλοξενίας ἀπέναντι στὸν κουρασμένο ὁδοιπόρο. Ἡ Εὐρύκλεια ἀρχίζει ἀμέσως νὰ κουβαλᾷ τὸ νερό, νὰ ἀνακατώνει τὸ κρύο μὲ τὸ ζεστὸ μιλώντας συνάμα μελαγχολικὰ γιὰ τὸ χαμένο ἀφέντη ποὺ ἔχει πάνω-κάτω τὴν ἴδια ἡλικία μὲ τὸν ἐπισκέπτη καὶ ἴσως τὴν ἴδια στιγμὴ περιπλανιέται κι αὐτὸς ἐδῶ κι ἐκεῖ, κακότυχος ξενιτεμένος. Ταυτόχρονα παρατηρεῖ πόσο ἐκπληκτικὰ τοῦ μοιάζει ὁ ξένος. Ἀμέσως ὁ Ὀδυσσεύας θυμᾶται τὴν οὐλὴ καὶ τραβιέται στὸ σκοτάδι γιὰ νὰ ἐμποδίσει, τουλάχιστον μπροστὰ στὴν Πηνελόπη, τὴν ἀναπόφευκτη πιά ἀλλ' ἀκόμη ἀνεπιθύμητη ἀναγνώριση. Δὲν προλαβαίνει καλὰ-καλὰ ἡ γριά ν' ἀγγίξει τὴν οὐλὴ καὶ ἐντρομὴ ἀφήνει τὸ πόδι νὰ πέσει στὴ λεκάνη· τὸ νερὸ χύνεται, νιώθει τὴν ἐπιθυμία νὰ ξεφωνίσει ἀπὸ τὴ χαρὰ της. Χαμηλόφωνα, πότε μὲ γλυκόλογα, πότε μὲ ἀπειλές, ὁ Ὀδυσσεύας τὴ συγκρατεῖ· ἡ γριά συνέρχεται καὶ πνίγει κάθε της κίνηση. Ἡ Πηνελόπη, ποὺ τὴν προσοχὴ της ἔχει ἀποσπάσει ἢ προνοητικὴ ἐπέμβαση τῆς Ἀθηναῖς, δὲν ἔχει ἀντιληφθεῖ τίποτε ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο.

Ὅλα αὐτὰ περιγράφονται μὲ κάθε ἀκρίβεια καὶ τὴν ἀφήγηση τὴ διακρίνει ἓνας ἀνέμελος ρυθμὸς. Οἱ δύο γυναῖκες ἐκφράζουν τὰ συναισθήματά τους σ' ἓνα πλούσιο καὶ ἄμεσο λόγο· παρόλο ποὺ πρόκειται γιὰ συναισθήματα, ἀνάμικτα πότε-πότε μὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, ἡ συντακτικὴ σχέση ποὺ συνδέει τὰ διάφορα ἐπιμέρους στοιχεῖα τους εἶναι ὀλότελα σαφῆς· κανένα θολὸ περίγραμμα. Ἀκόμη καὶ στὴ συγκροτημένη περιγραφή ποὺ δὲν παραλείπει κανένα δευτερεύον στοιχεῖο, ποὺ φωτίζει στὸ ἴδιο μέτρο ἀντικείμενα, ἀσήμαντες ἐνέργειες καὶ χειρονομίες, ὁ χῶρος κι ὁ χρόνος εἶναι δοσμένοι μὲ ἀπλοχεριά. Ἰδιαίτερα στὴ δραματικὴ στιγμὴ τῆς ἀναγνώρισης ὁ Ὅμηρος δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει στὸν ἀναγνώστη πὼς μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ὁ Ὀδυσσεύας ἀρπάζει τὴ γριά ἀπὸ τὸ λαμὸ γιὰ νὰ μὴ φωνάξει, καὶ συνάμα μὲ τὸ ἄλλο τὴν τραβάει πρὸς τὸ μέρος του. Εὐδιάκριτοι, ἐκτεθειμένοι σ' ἓνα ὁμοίομορφο, ἄπλετο φῶς ἄνθρωποι κι ἀντικείμενα στέ-

*Ἀπὸ τὸ ἔργο «Mimesis», Κεφάλαιο I. (©) A. Francke Verlag, Bern 1946.

κονται ἢ κινουῦνται μέσα σ' ἓνα περίοπτο χῶρο. Τὰ συναισθήματα καθὼς καὶ οἱ σκέψεις δὲν ὑστεροῦν σὲ σαφήνεια, ἐκφράζονται μὲ κάθε λεπτομέρεια, μὲ τάξη ἀκόμη καὶ στίς στιγμὲς παράφορου πάθους.

Μέχρι τώρα, ἔτσι ὅπως ἀνάλυσα τὴ σκηνὴ τῶν νίπτρων, ἀποσιώπησα τὸ περιεχόμενο μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς στίχων ποὺ τὴ διακόπτουν ἀκριβῶς στὴ μέση. Εἶναι μάλιστα περισσότεροι ἀπὸ ἑβδομήντα, ἐνῶ ἡ στιγμὴ τῶν νίπτρων περιλαμβάνει σαράντα περίπου στίχους πρὶν τὴν παρεμβολή, κι ἄλλους σαράντα μετὰ. Ἡ παρεμβολὴ ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς μετὰ τὸ χωρίο ὅπου ἡ οἰκονόμος ἀναγνωρίζει τὴν οὐλή, ἄρα στὴν πιὸ κρίσιμη στιγμὴ, περιγράφει τὴ γένεση τῆς οὐλῆς: ἓνα κυνηγετικὸ ἀτύχημα ποὺ ἀνάγεται στὰ ἐφηβικὰ χρόνια τοῦ Ὀδυσσεῦ, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν φιλοξενούμενος τοῦ παπποῦ του Λυτόλυκου καὶ κυνηγοῦσε ἓνα ἀγριογούρουνο. Τὸ γεγονός αὐτὸ δικαιολογεῖ τίς πληροφορίες ποὺ παρέχονται στὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὸν Λυτόλυκο, τὸν τόπο διαμονῆς του, τὴν ἀκριβὴ συγγενικὴ σχέση, τὸ χαρακτήρα του καί, μὲ ἓνα λεπτομερὴ ὅσο καὶ γοητευτικὸ τρόπο, τὴ συμπεριφορὰ του μετὰ τὴ γέννηση τοῦ ἐγγονοῦ του. Κατόπιν ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίσκεψη τοῦ ἐφηβου πρὸς Ὀδυσσεῦ τὸ καλωσόρισμα, τὸ γιορταστικὸ τραπέζι τῆς ὑποδοχῆς, ὁ ὕπνος καὶ τὸ ξύπνημα, ἡ πρωινὴ ἀναχώρηση γιὰ τὸ κυνήγι, ἡ ἀνίχνευση τοῦ θηράματος, ὁ ἀγῶνας, τὸ πλήγωμα τοῦ Ὀδυσσεῦ ἀπὸ τὸ χιαλιόδοντα τοῦ κάπρου, τὸ δέσιμο τῆς πληγῆς, ἡ ἀνάρρωση, ἡ ἐπιστροφή στὴν Ἰθάκη, οἱ ἀνήσυχες ἐρωτήσεις τῶν γονιῶν.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ ἀφήγηση εἶναι πλήρης καὶ χωρὶς σκοτεινὰ σημεῖα — περιγράφονται ὅλα τὰ ἀντικείμενα καὶ ὅλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ τὴ συνιστοῦν. Μόνο τότε ὁ ἀφηγητὴς ἐπιστρέφει στὸ δῶμα τῆς Πηνελόπης καὶ μόλις τώρα ἡ Εὐρύκλεια, ποὺ εἶχε ἤδη ἀναγνωρίσει τὴν οὐλή πρὶν γίνει ἡ παρεμβολή, ἐντρομὴ ἀφήνει τὸ μετέωρο πόδι νὰ πέσει στὴ λεκάνη.

Ἡ εὐλογη σκέψη ποὺ περνᾷ ἀπὸ τὸ μυαλὸ τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη — πὼς ἐδῶ ἡ παρεμβολὴ ἐπιδιώκει τὴν ἐξαρση τῆς ἐντασης — μολονότι δὲν εἶναι τελείως σφαιερὴ, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ὀμηρικὴ τεχνοτροπία. Γιατὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐντασης παίζει ἓναν ἀσήμαντο ρόλο στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα: τίποτε στὸ ὕφος τους δὲν ἀποβλέπει νὰ κόψει τὴν ἀνάσα τοῦ ἀναγνώστη ἢ τοῦ ἀκροατοῦ. Γιὰ νὰ ἐπιτύχουν αὐτὸ τὸ σκοπὸ οἱ παρεμβολές, θὰ ἔπρεπε ἡ τεχνοτροπία τους νὰ κρατᾷ τὸν ἀναγνώστη σὲ μιὰ συνεχὴ ὑπερένταση καὶ ὄχι νὰ τὸν καθησυχάζει, πράγμα ποὺ συμβαίνει πολὺ συχνά, ὅπως ἀκριβῶς στὴν προκειμένη περίπτωση. Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ κυνηγιοῦ ποὺ γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς ἐκτενοῦς, τερπνῆς καὶ καλαίσθητης περιγραφῆς, εὐχάριστο, πλούσιο σὲ εἰδυλλιακὰς εἰκόνες, ἔχει ὡς ἀπώτερο σκοπὸ νὰ κερδίσει τὸν ἀκροατὴ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀπαγγελίας, νὰ τὸν κάνει νὰ λησμονήσει αὐτὰ ποὺ ἔγιναν μόλις πρὶν, στὴ σκηνὴ τῶν νίπτρων. Ἡ παρεμβολή, ποὺ ἀναστέλλοντας τὴν ἐξέλιξη μιᾶς πράξης ἀποσκοπεῖ στὴν ἐξαρση τῆς ἐντασης, δὲν πρέπει νὰ καλύπτει ὅλο τὸ χῶρο τοῦ παρόντος: ὀφείλει νὰ μὴν βγάζει ἀπὸ τὸ μυαλὸ τοῦ ἀναγνώστη τὴ στιγμὴ τῆς κρίσης, ποὺ τὴν τελικὴ

της έκβαση αὐτὸς περιμένει μὲ ἀνυπομονησία, καὶ νὰ καταστρέφει ἔτσι τὴν τεταμένη ψυχικὴ διάθεση. Ἡ κρίση καὶ ἡ ἔνταση πρέπει νὰ διατηροῦνται, ἡ παρουσία τους πρέπει νὰ εἶναι συνειδητὴ σ' ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο. Μόνο πού ὁ Ὅμηρος, καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἐπανέλθουμε, δὲν γνωρίζει κανένα σκηνικὸ βάθος. Καθετί πού διηγεῖται συμβαίνει πάντα καὶ μόνο στὸ παρόν, γεμίζει πλέρια καὶ τὴ σκηνὴ καὶ τὴ συνείδηση. Τὸ ἴδιο συμβαίνει κι ἐδῶ. Τὴ στιγμὴ πού ἡ κόρη Εὐρύκλεια, μετὰ τὸ φαγοπότι, καθίζει τὸ νεογέννητο Ὀδυσσεύα στὰ γόνατα τοῦ παπποῦ του Αὐτόλυκου (στ. 401 κε.), ἡ γριὰ Εὐρύκλεια, πού λίγους στίχους πιὸ πρὶν εἶχε ἀγγίξει τὸ πόδι τοῦ ὁδοιπόρου, ἔχει ἐξαφανιστεῖ τελείως τόσο ἀπὸ τὴ σκηνὴ ὅσο κι ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ἀπρίλη 1797, στὴν ἀλληλογραφία τους πού δὲν κάνει βέβαια λόγο γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο, ἀλλὰ γενικότερα γιὰ τὸ «στοιχεῖο ἐπιβράδυνσης» στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ὁ Goethe καὶ ὁ Schiller τὸ ἀντιπαραθέτουν ἄμεσα στὸ στοιχεῖο τῆς ἔντασης· ἡ λέξη αὐτὴ παρόλο πού δὲν ἀναφέρεται ρητὰ, ὑπονοεῖται ὅμως ξεκάθαρα ἀφοῦ ἡ ἐπιβραδυντικὴ μέθοδος θεωρεῖται ὡς γνήσια ἐπικὴ καὶ καθόλου τραγικὴ (ἐπιστολὲς 19, 21 καὶ 22 Ἀπρίλη). Καὶ ἐγὼ νομίζω πὼς τὸ ἀνασταλτικὸ στοιχεῖο στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ἡ παλινδρομικὴ κίνηση, πού ὀφείλεται στὶς παρεμβολές, ἀντιτίθενται στὴν ἐναγώνια ἐπιδίωξη ἑνὸς σκοποῦ· ὁ Schiller ἔχει ἀναμφισβήτητα δίκιο ὅταν λέει γιὰ τὸν Ὅμηρο πὼς μᾶς περιγράφει «ἀπλὰ καὶ μόνο τὴν ἡρεμὴ ὑπαρξὴ καὶ δράση τῶν ὄντων ἀνάλογα μὲ τὴ φύση τους» κι ὅτι ὁ στόχος του βρίσκεται «ἤδη σὲ κάθε σημεῖο τῆς διαδρομῆς του». Μόνο πού καὶ οἱ δύο, τόσο ὁ Schiller ὅσο καὶ ὁ Goethe, ἀνάγουν τὴν ὁμηρικὴ τεχνοτροπία σὲ νόμο πού διέπει γενικὰ ὅλη τὴν ἐπικὴ ποίηση· ἐπίσης, οἱ παραπάνω φράσεις τοῦ Schiller ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ ἰσχύουν γενικὰ γιὰ κάθε ἐπικὸ ποιητὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τραγικὸ. Κι ὅμως ὑπάρχουν, τόσο στὴν ἀρχαία ὅσο καὶ στὴ νεώτερη ἐποχὴ, σημαντικὰ ἐπικά ἔργα πού ἡ γραφὴ τους, ὄχι μόνο δὲν ἐπιδέχεται καθόλου τὸ ἀνασταλτικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ τὰ φορτίζει ὀλότελα μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς ἔντασης πού μᾶς ὑφαρπάζει τὴν «ἐλευθερία τοῦ θυμικοῦ», πρόθεση πού ὁ Schiller ἀποδίδει μόνο στὸν τραγικὸ ποιητὴ. Ἐπιπλέον μοῦ φαίνεται ἀναπόδεικτο καὶ ἀπίθανο πὼς ἡ τεχνοτροπία τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων πηγάζει ἀπὸ αἰσθητικὲς θεωρίες ἢ ἀκόμη ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο κορυφαῖο αἰσθητικὸ συναίσθημα, ἔτσι ὅπως τὸ ἐννοοῦν ὁ Goethe καὶ ὁ Schiller. Τὸ ἀποτέλεσμα βέβαια εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς πού περιγράφουν, κι ἀπὸ ἐδῶ πράγματι ἀπορρέει ἡ ἐννοια τοῦ ἐπικοῦ, ἔτσι ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται ὄχι μόνο οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ συνήθως κι οἱ συγγραφεῖς πού ἔχουν ὑποστειτὴ τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Ἀλλὰ ὁ λόγος τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀνασταλτικοῦ στοιχείου μοῦ φαίνεται πὼς βρίσκεται ἄλλοῦ, δηλαδὴ στὴν ἀπαίτηση τοῦ ὁμηρικοῦ ὕφους νὰ μὴν ἀφήνει τίποτε ἀμυδρὸ κι ἀκαθόριστο ἀπ' ὅσα μνημονεύονται. Ἡ παρέκβαση πού ἀναφέρεται στὴ γένεση τῆς οὐλῆς δὲν διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα χω-

ρία, όπου περιγράφονται, ανάλογα με τη φύση τους και την προέλευσή τους, είτε ένα πρόσωπο που εισάγεται για πρώτη φορά στη σκηνή είτε ένα αντικείμενο ή εργαλείο, άγνωστα μέχρι στιγμής, ακόμη κι αν αυτή ή παρεμβολή γίνεται στη μέση της πιο σφοδρής σύρραξης. Το ίδιο συμβαίνει και στα χωρία όπου εμφανίζεται ένας θεός και μᾶς γνωστοποιείται που σταμάτησε για τελευταία φορά, τί έκανε εκεί και πώς ήρθε· ακόμη και τα κοσμητικά επίθετα που φαίνονται, σε τελευταία ανάλυση, πώς ανταποκρίνονται στην ίδια απαίτηση για μία αίσθητη απόδοση των φαινομένων. Έδώ είναι ή ούλη που προβάλλει κατά την πορεία της δραματικής αφήγησης· και το όμηρικό συναίσθημα δεν ανέχεται να τη βλέπει να αναδύεται μέσα από το ανεξήγητο σκοτάδι του παρελθόντος, ή ούλη πρέπει να φωτιστεί άπλετα καταυγάζοντας συνάμα κι ένα μικρό επεισόδιο από την έφηβεία του ήρωα. Το ίδιο συμβαίνει στην *Ίλιάδα*: ενώ καίγεται το πρώτο πλοίο και οί Μυρμιδόνες τρέχουν για βοήθεια, βρίσκεται άρκετος χρόνος, όχι μόνο για την έξοχη παρομοίωση με τους λύκους, όχι μόνο για τη διάταξη των άρμάτων των Μυρμιδόνων, άλλ' ακόμη και για την ακριβόλογη μνεία της καταγωγής μερικῶν υποδεέστερων ήγετῶν (16η ραψωδία, στίχος 155 κε.). Είναι βέβαιο πώς το αίσθητικό αποτέλεσμα που προκύπτει μ' αυτό τον τρόπο, όχι μόνο δεν πέρασε άπαρατήρητο από τους κατοπινούς, αλλά κι έγινε αντικείμενο συνειδητής αναζήτησης· μόνο που το άρχέτυπο έδρεύει στη θεμελιακή τάση που έχει το όμηρικό ύφος να παρουσιάζει τα φαινόμενα με μία αίσθητη μορφή, άπτά σ' όλα τα επιμέρους στοιχεΐα τους, εϋδιάκριτα, καθορισμένα με ακρίβεια ὅσον άφορᾶ στις χρονικές και τοπικές σχέσεις τους. Το ίδιο παρατηρεΐται και με τα γεγονότα του έσωτερικού κόσμου: και έδώ τίποτε δεν πρέπει να μένει μυστικό και άφατο. Οί όμηρικοί ήρωες, όταν μιλοῦν, εκφράζουν άκέραια τὸν έσωτερικό τους κόσμο, καλά διαρθρωμένο, ακόμη και σε στιγμές παράφορου πάθους· ὅ,τι δεν λένε στους άλλους, τὸ έμπιστεύονται στην καρδιά τους, έτσι ὥστε να τὸ μαθαίνει ὁ άναγνώστης. Στα όμηρικά ποιήματα συμβαίνουν πολλά φοβερά πράγματα, ποτέ ὅμως δεν άποσιωποῦνται. Ὁ Πολύφημος μιλάει στὸν Ὀδυσσεά, αυτός μιλάει στους μνηστήρες ενώ έτοιμάζεται να τούς σκοτώσει· ὁ Έκτορας κι ὁ Ἀχιλλέας μιλοῦν διεξοδικά πριν και μετά τη μάχη· κανένας λόγος δεν φορτίζεται με τόση άγωνία και ὀργή, ὥστε τὰ μέσα της γλωσσικής και λογικής διάρθρωσης να λείπουν ή να πέφτουν σε σύγχυση. Ἡ τελευταία παρατήρηση δεν ίσχύει φυσικά μόνο για τις ὁμιλίες αλλά για την περιγραφική άπεικόνιση γενικά. Τα διάφορα επιμέρους στοιχεΐα ενός φαινομένου διατηροῦν παντοῦ τις μεταξύ τους σχέσεις με τὸν πιο εϋδιάκριτο τρόπο. Ένας μεγάλος άριθμός από συνδέσμους, επιρρήματα, μόρια κι άλλα συντακτικά μέσα, ὅλα έντεχνα ίεραρχημένα και καθαρά προσδιορισμένα ανάλογα με τη σημασία τους, ὀριοθετοῦν πρόσωπα, αντικείμενα και γεγονότα, αλλά και τὰ συνδέουν συνάμα με μία συνεχή και ρευστή ἀλληλεξάρτηση.

Ὅπως τὰ ίδια τὰ φαινόμενα, έτσι κι οί μεταξύ τους σχέσεις, (χρονικοί,

τοπικοί, αιτιολογικοί, τελικοί, αποτελεσματικοί, συγκριτικοί, ένδοτικοί, αντιθετικοί και ύποθετικοί προσδιορισμοί), τέλεια διαμορφωμένοι, φωτίζονται άπλετα. Μ' αυτό τόν τρόπο έπιτυγχάνεται μία άδιάκοπη, ρυθμική ροή τών φαινομένων χωρίς νά φαίνεται πουθενά μία άποσπασματική ή άμυδρά φωτισμένη μορφή, πουθενά ένα χάσμα, μία δυσαρμονία, μιá ματιά σέ άνεξιχνίαστα βάθη.

Η ροή αυτή τών φαινομένων γίνεται σέ πρώτο επίπεδο, δηλαδή πάντοτε στα πλαίσια ενός άπόλυτα τοπικού και χρονικού παρόντος. Θα μπορούσε κανείς νά σκεφτεί πώς οί πολλές παρεμβολές, ή παλινδρομική κίνηση, θα δημιουργούσαν ένα είδος χρονικής και τοπικής προοπτικής: αλλά τó όμηρικό ύφος δέν δίνει ποτέ αυτή τήν έντύπωση. Ο τρόπος με τόν όποίο ó Όμηρος άποφεύγει τήν έντύπωση προοπτικής φαίνεται, με κάθε ακρίβεια, στην τεχνοτροπία τής εισαγωγής τών παρεμβολών, μιá συντακτική μορφή πού είναι οικεία σέ κάθε άναγνώστη του Όμήρου. Αυτή ή μορφή χρησιμοποιείται έπίσης και στο δικό μας χωρίο, αλλά είναι δυνατό νά τή συναντήσουμε και σέ άκόμη μικρότερες παρεμβολές. Στη λέξη «ούλήν» (στίχος 393) επισυνάπτεται καταρχήν μία άναφορική πρόταση [άμέσως τó σημάδι έγνώρισε, πού του 'χε άφήσει ó κάπρος --- Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη - Ι. Κακριδής] πού παίρνει διαστάσεις μιáς έκτενοδς συντακτικής παρένθεσης: σ' αυτή παρεμβάλλεται άπροσδόκητα μία κύρια πρόταση, [στίχος 396: θεός του τό 'χε δώσει. . .], πού παρεκκλίνει άνεπαίσθητα από τήν ύποτακτική σύνταξη μέχρις ότου, με τόν στίχο 399, αρχίζει πάλι ένας έντελώς έλεύθερος συντακτικός χειρισμός νέων θεμάτων, ένα νέο παρόν πού επικρατεί μόνο του μέχρι τó στίχο 467 [τόρα τά χέρια τής γερόντισσας του άγγίξαν τó σημάδι] όπου ξαναβρίσκουμε τó κομμένο νήμα τής άφήγησης. Βέβαια σέ τόσο έκτενεύς παρεμβολές, όπως είναι αυτή έδω, είναι σχεδόν άκατόρθωτο νά διατηρηθεί ή συντακτική σχέση με τó κύριο θέμα. Με τή βοήθεια μιáς κατάλληλης θεματικής διάταξης, θα ήταν πιό εύκολο νά ένταχθεί τó παρεμβαλλόμενο έπεισόδιο στο κύριο θέμα και θα άποκτούσε συνάμα μιαν έντύπωση προοπτικής. Θα ήταν άρκετό, για παράδειγμα, νά παρουσιάσει κανείς όλη τήν άφήγηση τής ούλης σάν άνάμνηση του Όδυσσεία πού ζωντανεύει αυτή τή στιγμή στη συνείδησή του: τίποτε πιό εύκολο, άφοδ όλη ή ίστορία τής ούλης θα μπορούσε νά αρχίσει μόνο δύο στίχους πριν, μετά τήν πρώτη μνεία τής λέξης «ούλή», όπου ήδη τά θέματα «Όδυσσείας» και «άνάμνηση» προσφέρονται γι' αυτό τó σκοπό. Άλλά μία παρόμοια ύποκειμενική μέθοδος πού άποβλέπει στην έντύπωση προοπτικής, πού δημιουργεί πρώτο και δεύτερο σκηνικό επίπεδο, έτσι ώστε τó παρόν νά προσεγγίζει τά βάθη του παρελθόντος, είναι όλότελα ξένη για τó όμηρικό ύφος. Τó όμηρικό ύφος γνωρίζει μόνο πρώτο επίπεδο, ένα όμοιόμορφα φωτισμένο και άντικειμενικό παρόν: και γι' αυτόν άκριβώς τó λόγο αρχίζει ή παρέμβαση δύο στίχους μετά, όταν ή Ευρύκλεια έχει ήδη άνακαλύψει τήν ούλή. Τώρα πιά, δέν ύπάρχει καμία δυνατότητα νά έντάξουμε τήν παρέκβαση πού άποβλέπει στην έντύ-

πωση προοπτικής, και η ιστορία της ούλης γίνεται ένα αυτόνομο και ολοκληρωμένο παρόν.

Η ιδιομορφία του όμηρικού ύφους θα γίνει ακόμη πιο εμφανής, αν αντιπαραβάλλουμε το παραπάνω έπεισόδιο μ' ένα κείμενο, εξίσου αρχαίο κι εξίσου έπικό, που ανήκει σε διαφορετικό κόσμο μορφών. Θα προσπαθήσω να το συγκρίνω με το έπεισόδιο της θυσίας του 'Ισαάκ, μία ένιαία αφήγηση που ή σύνταξή της αποδίδεται στο λεγόμενο 'Ελοχιστή. Οί 'Εβδομήκοντα μεταφράζουν την αρχή ως εξής: «Και έγινετο μετά τα ρήματα ταυτα ο Θεός έπειρασε τον 'Αβραάμ και είπεν αυτώ· 'Αβραάμ, 'Αβραάμ· ο δε είπεν· ιδού εγώ». Αυτή ή αρχή και μόνο μ'ς έκπλήσσει, όταν μάλιστα έρχομαστε από την ανάγνωση του όμηρικού κειμένου. Που βρίσκονται οί δύο συνομιλητές; Δεν αναφέρεται. 'Ο αναγνώστης όμως γνωρίζει πως δεν βρίσκονται πάντοτε στον ίδιο γήινο χώρο, πως ο ένας, ο Θεός, για να μιλήσει στον 'Αβραάμ, πρέπει να έρχεται από κάπου, να εισβάλλει στη γήινη σφαίρα από κάποια άκαθόριστα ύψη και βάθη. 'Από που έρχεται, από ποιό σημείο απευθύνεται στον 'Αβραάμ; Γι' αυτό δεν γίνεται καθόλου λόγος. Δεν έρχεται όπως ο Δίας ή ο Ποσειδώνας από τη χώρα των Λιθιόπων έχοντας απολαύσει τις προσφορές της θυσίας. 'Επίσης δεν λέγεται τίποτε για την αίτια που τον ώθει να υποβάλει τον 'Αβραάμ σε τόσο αποτρόπαιη δοκιμασία. Δεν εκθέτει, όπως ο Δίας, την αίτια στο συμβούλιο των θεών, ώστε να γίνει μία συγκροτημένη διαλογική συζήτηση. 'Επίσης δεν μαθαίνουμε τίποτε για την ένδομηχη σκέψη του· αναπάντεχα κι αίνιγματικά, από άγνωστα ύψη και βάθη εισβάλλει στη σκηνή και φωνάζει: 'Αβραάμ, 'Αβραάμ! Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι όλα αυτά εξηγούνται από την ιδιότυπη Ιουδαϊκή αντίληψη περί Θεού που είναι τελείως διαφορετική από την έλληνική. Αυτό είναι σωστό, αλλά δεν αποτελεί δισταμένη άποψη. Γιατί πως εξηγείται αυτή ή Ιουδαϊκή αντίληψη περί Θεού; 'Ηδη ο πανάρχαιος Ιουδαϊκός Θεός της έρημου δεν είχε σταθερά χαρακτηριστικά ως προς τη μορφή και τον τόπο διαμονής του και ήταν μόνος. 'Η έλλειψη μορφής, ή έλλειψη τοπικού προσδιορισμού και ή μοναδικότητά του, όχι μόνο αντιστάθηκαν με επιτυχία στο συναγωνισμό με τις έναργέστερες θεότητες της Μέσης 'Ανατολής, αλλά προβλήθηκαν ακόμη πιο έντονα. 'Η αντίληψη περί Θεού των 'Ιουδαίων δεν είναι τόσο ή αίτια όσο το σύμπτωμα του ιδιόμορφου τρόπου με τον όποιο συλλαμβάνουν και παριστάνουν τα όντα. Αυτό θα γίνει πιο καθαρό, αν στραφούμε τώρα στον άλλο συνομιλητή, τον 'Αβραάμ. Που βρίσκεται; Το άγνοουμε. Λέει: «ιδού εγώ», άλλ' ή έβραϊκή λέξη σημαίνει κάτι σαν: «δέξ με», ή: «ακούω», που τελικά δεν προσδιορίζει τον πραγματικό χώρο όπου βρίσκεται ο 'Αβραάμ, αλλά τον ήθικό του χώρο, σε σχέση με το Θεό που τον κάλεσε: να, εδώ είμαι, καρτερώντας την έντολή σου. 'Αλλά που ακριβώς βρίσκεται, στην Βεερσεβά ή κάπου άλλο, στο σπίτι του ή στην ύπαιθρο, δεν αναφέρεται καθόλου· αυτό αφήνει άδιάφορο τον άφηγητή, ο αναγνώστης δεν το μαθαίνει. Σκοτεινή παραμένει κι ή άπασχόλησή του τη

στιγμή που τον κάλεσε ο Θεός. Για να κατανοήσουμε τη διαφορά, ως αναλογιστούμε λίγο την επίσκεψη του Έρμη στην Καλυψώ, όπου η αποστολή, το ταξίδι, η άφιξη και η υποδοχή του επισκέπτη, η κατάσταση και η απασχόληση του προσώπου που επισκέπτεται περιγράφονται διεξοδικά σε πολυάριθμους στίχους· ακόμη και στα χωρία όπου οι θεοί εμφανίζονται αναπάντεχα και για λίγο χρονικό διάστημα, είτε για να βοηθήσουν έναν ευνουμένό τους είτε για να εξαπατήσουν ή να εξοντώσουν ένα μισητό θνητό, η μορφή τους καθορίζεται πάντοτε με ακρίβεια, συχνά κι ο τρόπος με τον οποίο έρχονται ή εξαφανίζονται. Έδω όμως ο Θεός εμφανίζεται χωρίς μορφή (παρόλο που «εμφανίζεται»), ακούμε μόνο τη φωνή του που δεν προφέρει τίποτε άλλο παρά μόνο το όνομα: χωρίς επίθετο, χωρίς περιγραφική σκιαγραφία του καλούμενου προσώπου, όπως αντίθετα συμβαίνει σε κάθε όμηρική προσφώνηση. Κι από τον Άβραάμ δεν έχουμε κανένα άπτο στοιχείο, εκτός από τα λόγια που απευθύνει με τη σειρά του στο Θεό: «Hinne-ni, νά, δές με»· αυτά βέβαια έξυπακούουν μία ιδιαίτερη εκφραστική χειρονομία που φανερώνει υπακοή και συγκατάβαση, της οποίας όμως η απεικόνιση επαφίεται στη φαντασία του αναγνώστη. Άρα από τους δύο συνομιλητές το μόνο που πέφτει στην αντίληψή μας είναι τα σύντομα, ξεκομμένα, αναπάντεχα λόγια που ανταλλάσσονται με αυστηρότητα· το πολύ-πολύ μία χειρονομία που προδίδει έγκαρτέρηση. Τα υπόλοιπα μένουν στο σκοτάδι. Σ' όλα αυτά προστίθεται ακόμη το γεγονός, πως οι δύο συνομιλητές δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο: αν φανταστούμε τον Άβραάμ στο πρώτο επίπεδο, δηλαδή μία μορφή πεσμένη στο χώμα ή γονατισμένη ή σκυφτή με τεντωμένα τα χέρια ή με στραμμένα τα μάτια κάπου ψηλά, τότε ο Θεός δεν βρίσκεται εκεί: τα λόγια κι οι χειρονομίες του Άβραάμ κατευθύνονται προς το βάθος του πίνακα ή στα ύψη, σ' έναν απροσδιόριστο, σκοτεινό χώρο, και όποσδήποτε όχι σε πρώτο επίπεδο, απ' όπου ακριβώς προέρχεται ή φωνή που τον καλεί [. . .]

Την ίδια αντίθεση βρίσκουμε, όταν συγκρίνουμε τη χρήση του άμεσου λόγου. Και στις διηγήσεις της Βίβλου οι ήρωες μιλούν. Ο λόγος όμως δεν συμβάλλει, όπως στον Όμηρο, στην πλήρη γνωστοποίηση των απόκρυφων σκέψεων, άλλ' ακριβώς στο αντίθετο: στη νύξη μιας σκέψης που παραμένει ανέκφραστη. Ο Θεός δίνει την εντολή του σε άμεσο λόγο, αποσιωπᾷ όμως το κίνητρο και την πρόθεσή του· ο Άβραάμ, μόλις πάρει την εντολή, βουβαίνεται κι ένεργεί όπως ακριβώς τον πρόσταξαν. Η συζήτηση μεταξύ Άβραάμ και Ίσαάκ κατά τη διάρκεια της πορείας προς τον τόπο της θυσίας είναι μία διακοπή μόνο της βαριᾶς σιωπῆς, που έτσι γίνεται ακόμη πιο άφορητη. Ο Ίσαάκ με τα ξύλα κι ο Άβραάμ με το προσάναμμα και το μαχαίρι «έπορεύθησαν οι δύο ἅμα». Διστακτικά ο Ίσαάκ παίρνει το θάρρος και ρωτάει για το πρόβατο κι ο Άβραάμ δίνει την απάντηση που γνωρίζουμε. Κατόπιν το κείμενο επαναλαμβάνει: «πορευθέντες δὲ ἀμφότεροι ἅμα ἦλθον. . .». Τίποτε δεν εκφράζεται.

Πολύ δύσκολα θὰ φανταζόμαστε μεγαλύτερες ύφολογικές ἀντιθέσεις ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτὰ τὰ δύο ἐξίσου ἀρχαῖα καὶ ἐξίσου ἐπικά κείμενα. Ἀπὸ τὴ μία μεριά φαινόμενα μὲ πλήρη μορφή, στὸ ἴδιο μέτρο φωτισμένα, προσδιορισμένα τοπικά καὶ χρονικά, ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ ποὺ προβάλλονται σὲ πρῶτο ἐπίπεδο· διατυπωμένες σκέψεις καὶ συναισθήματα· γεγονότα ποὺ συμβαίνουν μὲ ἀνέμελο ρυθμὸ καὶ χωρὶς ἔνταση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά προβάλλεται ἐκεῖνο μόνο τὸ στοιχεῖο τῶν φαινομένων ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς δράσης, τὰ ὑπόλοιπα παραμένουν στὸ σκοτάδι. Μόνο οἱ κρίσιμες κορυφώσεις τῆς δράσης τονίζονται, ὅσα συμβαίνουν ἐνδιάμεσα εἶναι ἐπουσιώδη· ὁ χρόνος κι ὁ χῶρος εἶναι ἀπροσδιόριστοι καὶ χρειάζονται μία ἐρμηνεία· οἱ σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα μένουν ἀνέκφραστα, ὑπονοοῦνται μόνο μέσα ἀπὸ τὴ σιωπὴ καὶ τοὺς ἀποσπασματικούς λόγους· τὸ σύνολο, στὴν πιὸ ὑψηλὴ καὶ ἀδιάπτωτη ἔνταση, στοχεύοντας ἓνα μόνο σκοπὸ, καὶ γι' αὐτὸ ἑνιαῖο, παραμένει αἰνιγματικὸ καὶ σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο. Σχετικὰ μὲ τὴν τελευταία λέξη θὰ ἤθελα νὰ ἐπιμείνω περισσότερο γιὰ νὰ μὴν παρερμηνευθεῖ. Ὀνόμασα παραπάνω τὸ ὁμηρικὸ ὕφος «ὕφος πρῶτου ἐπιπέδου» γιατί, παρὰ τὰ πολυάριθμα παλινδρομικὰ ἄλλατα, αὐτὰ ποὺ ἐξιστοροῦνται κάθε φορὰ παρουσιάζονται πάντοτε σὰν τὸ μοναδικὸ παρόν, ἀμιγῆς καὶ χωρὶς προοπτικὴ. Ἡ ἐξέταση τοῦ ἑλοϊστικοῦ κειμένου μᾶς διδάσκει πὼς αὐτὸς ὁ ὅρος μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ μὲ μία εὐρύτερη καὶ βαθύτερη σημασία. Ἀποδεικνύεται δηλαδὴ πὼς ἀκόμη κι ἓνα μεμονωμένο πρόσωπο μπορεῖ νὰ προβληθεῖ σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο: ὁ Θεὸς εἶναι πάντοτε παρών, στὴ Βίβλο, γιατί εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν συλλάβουμε στὸ παρόν του ὅπως τὸν Δία· μόνο «κατιτί» ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του φτάνει στὴν ἐπιφάνεια, ὁ ἴδιος ἐκτείνεται μέχρι τὰ βάθη. Ἀλλὰ κι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν βιβλικῶν διηγήσεων ἔχουν περισσότερο βάθος ἀπ' ὅ,τι οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες. Συναισθάνονται βαθύτερα τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου, τῆς μοίρας καὶ τῆς συνείδησης. Μολονότι εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἀπασχολημένοι μὲ ἓνα γεγονὸς ποὺ τοὺς ἀπορροφᾷ ὑπέρμετρα, δὲν ἀφοσιώνονται σ' αὐτὸ καθολικά, ὥστε νὰ μὴν ἔχουν συνεχὴ ἐπίγνωση τῶν γεγονότων ποὺ ἔζησαν προηγουμένως κι ἄλλοῦ· οἱ σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματά τους εἶναι πιὸ σύνθετα καὶ πιὸ περίπλοκα. Ὁ τρόπος ποὺ ἐνεργεῖ ὁ Ἀβραάμ δὲν δικαιολογεῖται μόνο ἀπ' ὅ,τι τοῦ συμβαίνει αὐτὴ τὴ στιγμή οὔτε ἐπίσης ἀπὸ τὸ χαρακτήρα του (ὅπως τοῦ Ἀχιλλεῦ ἀπὸ τὴν τόλμη καὶ τὴν ὑπερηφάνεια του, τοῦ Ὀδυσσεῦ ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα καὶ τοὺς εὐστοχούς ὑπολογισμούς), ἀλλὰ κι ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἱστορία του· θυμᾶται, ἔχει διαρκὴ ἐπίγνωση αὐτῶν ποὺ τοῦ ὑποσχέθηκε ὁ Θεὸς καθὼς κι ἐκείνων ποὺ ἤδη ἔχει ἐκπληρώσει. Ὁ ἔντονα ταραγμένος ψυχισμὸς του ταλαντώνεται ἀνάμεσα στὴν ἀπεγνωσμένη ἐξέγερση καὶ στὴν ἐλπιδοφόρα προσμονή· ἡ σιωπηλὴ ὑπακοή του κρύβει πολλὰ ἄγνωστες πτυχὲς καὶ προβάλλεται σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο. Οἱ ὁμηρικὲς μορφές, ποὺ ἡ μοίρα τους εἶναι σαφῶς προσδιορισμένη, καὶ ποὺ ξυπνοῦν κάθε μέρα ἔχοντας τὴν ἐντύπωση πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μέρα τῆς ζωῆς

τους, δὲν μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ κατέχονται ἀπὸ μιὰ τόσο προβληματική ψυχική διάθεση· τὰ πάθη τους εἶναι παράφορα, ἀλλὰ συνάμα ἀπλά καὶ ξεσποῦν ἀμέσως. Σὲ τί βάθος προβάλλονται ἀντίθετα χαρακτηῖρες σὰν τοῦ Σαοῦλ ἢ τοῦ Δαβίδ, πόσο περίπλοκες καὶ σύνθετες εἶναι οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις τοῦ Δαβίδ μὲ τὸν Ἀβεσσαλώμ, τοῦ Δαβίδ μὲ τὸν Ἰωάβ! Εἶναι ἀδιανόητο νὰ ψάξουμε στὸν Ὅμηρο γιὰ νὰ βροῦμε μιὰ ψυχική κατάσταση μὲ παρόμοιο «βάθος», ὅπως ἐκείνη, ποὺ περισσότερο ὑπονοεῖται παρὰ ἐκδηλώνεται, στὴν ἀφήγηση τοῦ θανάτου τοῦ Ἀβεσσαλώμ καὶ στὰ ἐπακόλουθά της (II Σαμουήλ, XVIII καὶ XIX, στὸ λεγόμενο γιαχβιστικὸ κείμενο). Ἐδῶ δὲν γίνεται λόγος μόνο γιὰ τὶς ψυχικὲς καταστάσεις ἐνὸς χαρακτήρα ποὺ προβάλλεται σὲ δεύτερο ἐπίπεδο ἢ ποὺ παραμένει ἀνεξιχνίαστος, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓνα καθαρὰ τοπικὸ σκηνικὸ βάθος. Γιατὶ ὁ Δαβίδ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης, ἀλλὰ ἡ ἀκτινοβολία τῆς θέλησής του καὶ τῶν συναισθημάτων του ἐπενεργοῦν ἀδιάλλειπτα, ἐπηρεάζουν ἀκόμη καὶ τὸν ἀνυπότακτο καὶ ἄσπλαχνο Ἰωάβ· στὴ μεγαλόπρεπη σκηνὴ μὲ τοὺς δύο ἀγγελιοφόρους τὸ σκηνικὸ βάθος τοῦ χώρου, καθὼς καὶ τοῦ ψυχισμοῦ, ἐκδηλώνονται στὴν ἐντέλεια, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκφράζεται ὁ δεύτερος. Ἀντίστροφα, ὡς προσέξουμε πῶς ὁ Ἀχιλλέας, ποὺ στέλνει τὸν Πάτροκλο νὰ πάρει πρῶτα πληροφορίες καὶ κατόπιν στὴ μάχη, χάνει σχεδὸν κάθε ἴχνος τῆς παρουσίας του, ἐφόσον αὐτὸς δὲν ἐμφανίζεται αὐτοπροσώπως στὴ σκηνή. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο ὅμως εἶναι ἡ πολύπτυχη διάρθρωση τοῦ ψυχισμοῦ τοῦ ἀτόμου. Αὐτὸ δύσκολα θὰ τὸ βροῦμε στὸν Ὅμηρο, κυρίως μὲ τὴ μορφή τῆς ἐνσυνείδητης ἀμφιβολίας, ὅταν πρόκειται νὰ διαλέξει κανεὶς ἀνάμεσα σὲ δύο τρόπους δράσης· κατὰ τὰ ἄλλα τὸ πολύπτυχο τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐκφράζεται στὸν Ὅμηρο μόνο μέσα ἀπὸ τὴ διαδοχὴ, τὴν ἐναλλαγὴ τῶν παθῶν, ἐνῶ οἱ Ἰουδαῖοι συγγραφεῖς κατορθώνουν νὰ φωτίσουν ταυτόχρονα τόσο τὰ διάφορα στρώματα τῆς συνείδησης ὅσο καὶ τὴ σύγκρουσή τους.

Τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ποὺ ἀποκαλύπτουν μιὰ πολὺ ἀνώτερη ἐποπτική, γλωσσική καὶ κυρίως συντακτικὴ δομὴ, προσφέρουν ἀντίθετα μιὰν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου συγκριτικὰ ἀπλή· εἶναι τὸ ἴδιο ἀπλά σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς ποὺ περιγράφουν. Ἡ χαρὰ ποὺ προκαλεῖ ἡ αἰσθητὴ ὑπαρξὴ εἶναι γι' αὐτὰ ἡ μοναδικὴ ἐπιδίωξη καὶ ὕψιστο μέλημά τους εἶναι νὰ μᾶς τὴν παρουσιάσουν, ὥστε νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ. Ἀνάμεσα σὲ μάχες καὶ πάθη, περιπέτειες καὶ κινδύνους, μᾶς δείχνουν κυνήγια καὶ συμπόσια, παλάτια καὶ καλύβες βοσκῶν, ἀγωνίσματα καὶ μπουγάδες, ἔτσι ὥστε νὰ παρατηροῦμε τοὺς ἥρωες ἀκριβῶς μέσα ἀπὸ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους καὶ παρατηρώντας τους νὰ ἀπολαμβάνουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γεύονται τὸ γλυκὸ παρόν, ἐνσωματωμένο περίτεχνα μέσα στὰ ἦθη, στὸ τοπίο καὶ στὴν καθημερινὴ ἀνάγκη. Τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα μᾶς μαγεύουν καὶ μᾶς θέλγουν τόσο πολὺ ποὺ συμμετέχουμε στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς ποὺ μᾶς περιγράφουν· ἐπίσης, ὅταν τὰ ἀκοῦμε ἢ τὰ διαβάζουμε, δὲν δίνουμε καμία σημασία στὴν ἐπίγνωση ποὺ ἔχουμε, πῶς ὅλα εἶναι θρύλοι, «ψευ-

τιές». Ἡ μομφή πού διατυπώνουν συχνά ἐναντίον τοῦ Ὅμηρου, πὼς εἶναι δηλαδή ψεύτης, δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητά του· ὁ ἴδιος δὲν νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ θεμελιώσῃ τις διηγήσεις του σὲ μιὰν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἢ πραγματικότητά του ἔχει ἀρκετὴ δύναμη μόνη της· μᾶς σαγηνεύει, μᾶς μπλέκει στὰ δίχτυα του κι αὐτὸ τοῦ εἶναι ἀρκετό. Αὐτὸς ὁ αὐτάρκης, «πραγματικὸς» κόσμος, στὸν ὁποῖο βυθιζόμαστε μαγεμένοι, δὲν ἀγκαλιάζει τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο τὸν ἑαυτὸ του· τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα δὲν ἀποκρύπτουν τίποτε, δὲν βρίσκουμε σ' αὐτὰ οὔτε διδασκαλία οὔτε κανένα ἀπόκρυφο, δεύτερο νόημα. Τὸν Ὅμηρο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν ἀναλύσει, ὅπως προσπαθήσαμε κι ἐμεῖς ἐδῶ, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἐρμηνεύσει. Μεταγενέστερα ρεύματα τῆς κριτικῆς, πού στρέφονται πρὸς τὸ ἀλληγορικὸ στοιχεῖο, δοκίμασαν τὴν ἐρμηνευτικὴ τους τεχνικὴ καὶ στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀδήγησε πουθενά. Ὁ ἴδιος ἀντιστέκεται σὲ παρόμοια μεταχείριση: οἱ ἐρμηνεῖες εἶναι βεβιασμένες κι ἐπιτηδευμένες καὶ δὲν ἀποκρυσταλλώνονται σὲ μιὰ ὁμοιογενὴ διδασκαλία. Οἱ γενικὲς θεωρήσεις, πού βρίσκουμε συμπτωματικά, (στὸ ἐπεισόδιό μας, γιὰ παράδειγμα, στὸ στίχο 360: «γερνοῦν τὸν ἄνθρωπο τὰ βάσανα μαθὲς καὶ πρὶν τῆς ὥρας») προδίνουν μιὰ γαλήνια ἀποδοχὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ βασανίζουμε τὸ μυαλό μας γιὰ χάρι τους, καὶ λιγότερο ἀκόμη τὴ φλογερὴ παρόρμησι, εἴτε νὰ ἐξεγερθοῦμε ἐναντίον τους εἴτε νὰ ἐνδώσουμε βουλιάζοντας σὲ μιὰ ἐκστατικὴ ἐγκαρτέρηση.

Ὅλα αὐτὰ παίρνουν μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴ χροιά στὶς βιβλικὲς ἱστορίες. Οἱ διηγήσεις τῆς Βίβλου δὲν ἀποβλέπουν στὴ γοητεία τῶν αἰσθήσεων, κι ἂν, παρ' ὅλα αὐτά, ἐπενεργοῦν πολὺ ζωντανὰ στὶς αἰσθήσεις, τοῦτο συμβαίνει γιὰ τὰ ἠθικά, θρησκευτικὰ, ψυχικὰ γεγονότα, πού ἀποτελοῦν καὶ τὸ μοναδικὸ στόχο τους, συγκεκριμενοποιοῦνται μέσα στὰ φυσικὰ δεδομένα τῆς ζωῆς. Ἡ θρησκευτικὴ πρόθεσις ὅμως προϋποθέτει τὸ ἀπόλυτο αἶτημα τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας. Ἡ ἱστορία τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ δὲν εἶναι καλύτερα τεκμηριωμένη ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Ὀδυσσεύα, τῆς Πηνελόπης καὶ τῆς Εὐρύκλειας· καὶ οἱ δύο ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τοῦ Θρύλου. Μόνο πού ὁ βιβλικὸς ἀφηγητής, ὁ Ἐλοχιστής, ἔπρεπε νὰ πιστεύει στὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια τῆς διήγησις πού ἀναφέρεται στὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ — ἢ διατήρησι τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς ζωῆς στηριζόταν στὴν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς ἱστορίας καὶ ἄλλων παρόμοιων. Ἐπρεπε νὰ πιστεύει σ' αὐτὴν μὲ πάθος, διαφορετικά, ὅπως παραδέχονταν καὶ παραδέχονται ἴσως ἀκόμη μερικοὶ ὀρθολογικοὶ ἐρμηνευτές, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐνσυνείδητα ψεύτης· ὄχι ἓνας ἀκίνδυνος ψεύτης, ὅπως ὁ Ὅμηρος πού ἔλεγε ψέματα γιὰ νὰ γίνῃ ἀρεστός, ἀλλὰ ἓνας ψεύτης πού ἀπέβλεπε σ' ἓναν πολιτικὸ σκοπὸ, πού ἔλεγε ψέματα γιὰ τὴν ἠθέλε νὰ εἶναι ἡ ἀπόλυτη αὐθεντία.

Ἡ ὀρθολογικὴ ἀποψη μοῦ φαίνεται ψυχολογικὰ παράλογη, ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμη τὴ λάβουμε ὑπόψη, ἡ σχέσις τοῦ Ἐλοχιστῆ μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς ἱστορίας του ἔχει περισσότερο πάθος, εἶναι σαφέστερα προσδιορισμένη ἀπὸ ἐκείνη

τοῦ Ὀμήρου. Ὁ Ἐλοχιστής ἔπρεπε νὰ γράψει ἀκριβῶς αὐτὰ ποῦ τοῦ ὑπαγόρευε ἢ πίστη του στὴν ἀλήθεια τῆς παράδοσης ἢ, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθολογικὴ ἀποψη, τὸ ὑστερόβουλο ἐνδιαφέρον του γι' αὐτὴ τὴν ἀλήθεια. Καί στὶς δύο περιπτώσεις, ἢ ἐλεύθερη, ἐπινοητικὴ ἢ ἀπεικονιστικὴ φαντασία του δὲν μποροῦσε νὰ κινηθεῖ παρὰ μόνο μέσα σὲ στενὰ ὅρια· ἔπρεπε νὰ περιορίσει τὴν προσφορά του στὴν αὐθεντικὴ ἀπόδοση τῆς θρησκευτικῆς παράδοσης· τὸ ἔργο του δὲν στόχευε βασικὰ τὴν «πραγματικότητα» — κι ἂν ἀκόμη τὴν πετύχαινε, αὐτὴ ἦταν μόνο τὸ μέσο, ποτὲ ὁ σκοπός —, ἀλλὰ τὴν ἀλήθεια. Ἀλίμονο σ' ἐκεῖνον ποῦ δὲν τὴν πίστευε! Μποροῦμε πολὺ καλὰ νὰ διατηροῦμε τὶς ἱστορικο-κριτικὲς ἐπιφυλάξεις μας γιὰ τὸν Τρωικὸ πόλεμο καὶ τὶς περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεύα, κι ὡστόσο, διαβάζοντας τὸν Ὀμηρο νὰ νιώθουμε τὸ ἀποτέλεσμα ποῦ ὁ ἴδιος ἤθελε νὰ δημιουργήσει· ὅποιος ὅμως δὲν πιστεύει στὴ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, δὲν μπορεῖ νὰ κάνει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ χρήση τῆς διήγησης γιὰ τὴν ὁποία γράφτηκε. Ἐχουμε μάλιστα τὸ δικαίωμα νὰ ποῦμε κάτι περισσότερο πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Τὸ αἶτημα τῆς ἀλήθειας ποῦ προβάλλει ἡ Βίβλος δὲν εἶναι μόνο πιὸ ἐπιτακτικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ὀμήρου, εἶναι καὶ τυραννικὸ· ἀποκλείει ὅλα τὰ ἄλλα αἰτήματα. Ὁ κόσμος τῶν ἱστοριῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς δὲν διεκδικεῖ μόνο τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἰσχυρίζεται πὼς εἶναι ὁ μοναδικός, ἀληθινὸς κόσμος, προορισμένος νὰ κυριαρχήσει ἀπόλυτα. Τὰ ἄλλα θεάτρα τῆς ἱστορίας, τὰ ἄλλα γεγονότα, τὰ ἄλλα συστήματα δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ ὑφίστανται ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καί, παράλληλα, ὑπάρχει ἡ Ἐπαγγελία ποῦ προβλέπει πὼς τὰ πάντα, ἢ ἱστορία ὅλων τῶν ἀνθρώπων γενικὰ, θὰ ἐνταχθοῦν στὶς δικές του τάξεις καὶ θὰ ὑποκύψουν. Οἱ ἱστορίες τῆς Ἀγίας Γραφῆς δὲν θηρεύουν, ὅπως οἱ ὀμηρικὲς, τὴν εὐνοιά μας, δὲν μᾶς κολακεύουν γιὰ νὰ γίνουν ἀρεστὲς καὶ νὰ μᾶς δελεάσουν, θέλουν νὰ μᾶς ὑποτάξουν, κι ἂν ἀντισταθοῦμε, τότε γινόμαστε ἐπαναστάτες.

Ἄς μὴν προβάλλει κανεὶς τὴν ἀντίρρηση πὼς ὑπερβάλλουμε, μὲ τὴ δικαιολογία πὼς δὲν εἶναι ἡ ἱστορία, ἀλλὰ ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ποῦ προβάλλει τὴν ἀξίωση γιὰ κυριαρχία. Γιατὶ αὐτὲς οἱ ἱστορίες δὲν εἶναι, ὅπως οἱ ὀμηρικὲς, μόνον ἡ ἐξιστορούμενη «πραγματικότητα»· σ' αὐτὲς ἐνσαρκώνονται καὶ συγχωνεύονται διδασκαλία καὶ ἐπαγγελία. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο διαθέτουν ἓνα σκηρικὸ βάθος, εἶναι σκοτεινὲς καὶ περιέχουν ἓνα δεύτερο, ἀπόκρυφο νόημα. Στὴν ἱστορία τοῦ Ἰσαὰκ δὲν εἶναι μόνο ἡ ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ, τόσο στὴν ἀρχὴ ὅσο καὶ στὸ τέλος, ποῦ παραμένει σκοτεινὴ, ὑπαινικτικὴ καὶ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα κι οἱ ψυχικὲς καταστάσεις· γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ διήγηση ἀπαιτεῖ μία ἐξονυχιστικὴ ἐμβάθυνση καὶ διασάφηση, ἐπικαλεῖται τὴν ἐρμηνευτικὴ τους ἀρωγή. Τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Θεὸς ὑποβάλλει τὸν πιὸ εὐσεβῆ στὴν πιὸ ἀποτρόπαιη δοκιμασία, καὶ πὼς ἡ μόνη ἀντίδραση ποῦ περιμένει ἀπ' αὐτὸν εἶναι ἡ ἀνεπιφύλακτὴ ὑπακοή, τὸ γεγονὸς πὼς ἡ ὑπόσχεσή του παραμένει ἀμετάκλητὴ, συντελεῖ ὥστε ἡ ἀπόφασή του νὰ ἐνσπείρει τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀπόγνωση· αὐτὰ

είναι πράγματι τὰ πιὸ σημαντικὰ διδάγματα ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Ἰσαάκ. Ἀλλὰ ἔτσι τὸ κείμενο φορτίζεται μὲ τόσο πλούσιο περιεχόμενο, γίνεται τόσο πυκνὸ καὶ περιέχει τέτοιες ἀδιόρατες ἐνδείξεις γιὰ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ θεοσεβοῦς ἀνθρώπου, ποὺ κάθε πιστὸς νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ μελετᾷ μὲ ἐμβρίθεια τὸ κείμενο καὶ νὰ ψάχνει σὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἑρμηνεία ποὺ πιθανὸν νὰ κρύβεται πίσω της. Καθὼς λοιπὸν ὑπάρχουν τόσο πολλὰ σκοτεινὰ καὶ ἀνέκφραστα στοιχεῖα κι ὁ πιστὸς γνωρίζει πὼς ὁ Θεὸς εἶναι ἕνας ἀπόκρυφος Θεός, ἡ ἑρμηνευτικὴ του προσπάθεια μένει συνεχῶς ἀνεξάντλητη. Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἑρμηνείας συνδέονται ἀδιάσπαστα μὲ τὴν αἰσθητὴ μορφή τῆς διήγησις. Ἡ διήγησις εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ μία ἀπλή «πραγματικότητα» καὶ βρίσκεται διαρκῶς ἐκτεθειμένη στὸν κίνδυνο νὰ χάσει τὴν ἴδια της τὴν πραγματικότητα, ὅπως συνέβη ὅταν ἡ ἑρμηνεία πῆρε τέτοιες διαστάσεις ὥστε ἐξαφάνισε τὸ πραγματικὸ στοιχεῖο τῆς διήγησις.

Ἄν τὸ βιβλικὸ κείμενο, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό του, ἔχει ἀνάγκη μιᾶς ἑρμηνείας, ἡ ἐπιδιώξις τῆς ἀπόλυτης αὐθεντίας ποὺ τὸ διακρίνει τὸ ὀδηγεῖ ἀκόμη περισσότερο σ' αὐτὴν τὴν πορεία. Δὲν ἐπιδιώκει, ὅπως ὁ Ὅμηρος, νὰ μιᾶς κάνει νὰ λησμονήσουμε γιὰ λίγο τὴ δική μας πραγματικότητα, θέλει ἀντίθετα νὰ τὴν ὑποτάξει: πρέπει νὰ ἐντάξουμε τὴν προσωπικὴ μας ζωὴ στὸ δικό του κόσμον, νὰ αἰσθανθοῦμε σὰν στοιχεῖα τοῦ ἱστορικοῦ, παγκόσμιου συστήματός του. Αὐτὴ ἡ προσαρμογὴ γίνεται ὀλοένα δυσκολότερη, στὸ μέτρο ποὺ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς μας ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν τρόπο τῶν βιβλικῶν κειμένων, κι ἂν ὁ τελευταῖος ἐξακολουθεῖ νὰ προβάλλει τὸν ἰσχυρισμό του γιὰ ἀπόλυτη αὐθεντία, τότε εἶναι ἐπιτακτικὸ νὰ προσαρμοστεῖ καὶ ὁ ἴδιος μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου ποὺ θὰ τὸν μετασχηματίσει. Αὐτὸ ἔγινε μὲ σχετικὰ εὐκόλο τρόπο, γιὰ πολὺ καιρὸ· στὴ διάρκεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσαίωνα ἦταν ἀκόμη ἐφικτὸ νὰ παρουσιάζουν τὸ βιβλικὸ γίνεσθαι σὰν συνηθισμένα γεγονότα τοῦ σύγχρονου τότε παρόντος, παρουσίασις τῆς ὁποίας ἡ θεμελίωσις ἦταν προσφορὰ τῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου. Ἀλλὰ ὅταν αὐτὸ γίνεται ἀνέφικτο, λόγῳ τῆς μεγάλης μεταβολῆς στὸν τρόπο ζωῆς καὶ λόγῳ τῆς ἀφύπνισης τῆς κριτικῆς συνείδησις, τότε ὁ βιβλικὸς ἰσχυρισμὸς γιὰ τὴν ἀπόλυτη αὐθεντία διατρέχει κίνδυνο· ἡ μέθοδος τῆς ἑρμηνείας περιέρχεται σὲ ἀνυποληψία καὶ ἐγκαταλείπεται, οἱ βιβλικὲς ἱστορίες καταντοῦν ἀρχαῖοι θρύλοι κι ἡ διδασκαλία τους, χωρὶς νὰ διατηρεῖ ὀργανικὸ δεσμὸ μὲ τίς ἴδιες, γίνεται ἕνα ἄυλο πλάσμα, ποὺ εἴτε δὲν παίρνει μιὰν αἰσθητὴ, ζωντανὴ μορφή, εἴτε ἐξανεμίζεται σὲ ὑποκειμενικὲς φαντασιώσεις.

Ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς αὐθεντικότητος εἶχε ὡς συνέπεια τὸ νὰ ἀγκαλιάσει ἡ μέθοδος τῆς ἑρμηνείας καὶ ἄλλες παραδόσεις, πέρα ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ. Τὰ ὀμηρικὰ ποιήματα προβάλλουν ἕνα προσδιορισμένο, τοπικὰ καὶ χρονικὰ ὀριοθετημένο σύνολο γεγονότων. Πρὶν, συγχρόνως καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸ μπο-

ροῦμε νὰ φανταστοῦμε χωρὶς δυσκολία ἄλλα σύνολα γεγονότων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρῶτο ποὺ δὲν τὸ ἀντιμάχονται. Ἀντίθετα, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη προβάλλει τὴν παγκόσμια ἱστορία· ἀρχίζει μὲ τὴν ἑναρξὴ τοῦ χρόνου, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ θέλει νὰ τελειώσῃ μὲ τὴ συντέλεια, τὴν ἐκπλήρωση τῆς Ἐπαγγελίας, χάρις στὴν ὁποία ὁ κόσμος θὰ φτάσῃ στὸ τέλος του. "Ὅλα τὰ ἄλλα, ὅ,τι συμβαίνει ἀκόμη στὸν κόσμο, μποροῦν νὰ ἐννοηθοῦν μόνο σὰν μέρος αὐτοῦ τοῦ συνόλου· ὅλα ὅσα γνωρίζουμε καὶ κυρίως ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἱστορία τῶν Ἰουδαίων πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν σ' αὐτὸ τὸ σύνολο σὰν ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ θεϊκοῦ σχεδίου. Καθὼς ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ μόνο μὲ μία διασάφηση τοῦ νέου ὑλικοῦ ποὺ καταφθάνει κάθε φορά, ἡ ἀνάγκη ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὰ ἀρχέγονα Ἰουδαιο-ισραηλιτικὰ πλαίσια τῆς πραγματικότητας, γιὰ παράδειγμα, μέχρι τὴν ἀσσυριακὴ, βαβυλωνιακὴ, περσικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἱστορία· ἡ ἐρμηνεία, μὲ μιὰ ὀρισμένη ἔννοια, γίνεται μιὰ γενικὴ μέθοδος σύλληψης τῆς πραγματικότητας· ὁ ξένος κόσμος ποὺ ἐμφανίζεται κάθε φορά στὸν ὀρίζοντα, ἔτσι ὅπως φανερώνεται ἄμεσα, ἀποδεικνύεται, τὶς περισσότερες φορές, τόσο πολὺ ἀκατάλληλος γιὰ μιὰν ἐποικοδομητικὴ ἐνταξὴ στὰ Ἰουδαϊκὰ θρησκευτικὰ πλαίσια, ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε αὐτὴ ἢ προσάρτηση νὰ εἶναι ἐφικτὴ. Ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε αὐτὸ ἔχει ἐπιπτώσεις καὶ γιὰ τὰ ἴδια τὰ πλαίσια ποὺ ἔχουν ἐπίσης ἀνάγκη ἐπέκτασης καὶ μετασχηματισμοῦ· ἡ ἐντυπωσιακὴ ἐρμηνευτικὴ ἐργασία αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐγινε στοὺς πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ, μετὰ τὰ ἀποστολικὰ ταξίδια γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν εἰδωλολατρῶν, ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτοὶ ἐρμήνευσαν ξανὰ τὴν Ἰουδαϊκὴ παράδοση σὰν μιὰ σειρὰ μορφῶν ποὺ προαγγέλλουν τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ καὶ κατέταξαν τὴ θέση τῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας μέσα στὸ θεϊκὸ σχέδιο. Ἐνῶ λοιπὸν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ πραγματικότητα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐμφανίζεται σὰν αὐθεντικὴ ἀλήθεια μὲ τὴν ἀξίωση τῆς μοναδικῆς αὐθεντίας, παράλληλα αὐτὴ ἢ ἀξίωση τὴν ὠθεῖ σὲ μιὰ συνεχὴ ἐρμηνευτικὴ διαφοροποίηση τοῦ περιεχομένου της. Αὐτὸ τὸ περιεχόμενον, γνωρίζοντας μιὰ συνεχὴ καὶ θυελλώδη ἐξέλιξη, ἐπιβιώνει ἐπὶ αἰῶνες μέσα στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Εὐρωπαίων. [...]

Τὸ θεματικὸ ὑλικὸ τοῦ Ὁμήρου, στὸ σύνολό του, παραμένει μυθικόν, ἐνῶ τὸ θεματικὸ ὑλικὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀφήγησις ἐξελίσσεται, πλησιάζει ὅλο καὶ περισσότερο τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο· στίς διηγήσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸν Δαβὶδ ὑπερτερεῖ ἤδη ἡ ἱστορικὴ πληροφόρηση. Βέβαια καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν πολλὰ μυθικὰ στοιχεῖα, ὅπως, λ.χ., τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Δαβὶδ μὲ τὸν Γολιάθ· μόνο ποὺ τὰ περισσότερα, καὶ μάλιστα τὰ οὐσιαστικότερα ἀπὸ αὐτά, ἀποτελοῦνται ἀπὸ γεγονότα ποὺ οἱ ἀφηγητὲς γνωρίζουν ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία ἢ ἀπὸ αὐτόπτες μάρτυρες. Ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα, ἓνας ἀναγνώστης, λίγο μυημένος, εἶναι σὲ θέση, στίς περισσότερες περιπτώσεις, νὰ διακρίνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ θρύλον καὶ στὴν ἱστορία. "Ὅσο εἶναι

δύσκολο και χρειάζεται ένας ἄρτιος ἱστορικὸς καὶ φιλολογικὸς ἐξοπλισμὸς γιὰ νὰ διακρίνουμε σὲ μία ἱστορικὴ πληροφόρηση τὸ ἀληθινὸ ἀπὸ τὸ φαικιδευμένο ἢ μονόπλευρα φωτισμένο, τόσο εἶναι εὐκόλο, γενικά, νὰ διακρίνουμε τὸ θρύλο ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἡ δομὴ τους εἶναι διαφορετικὴ. Ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου ὁ θρύλος δὲν προδίδεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ θαυμάσιου, ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη γνωστῶν θεμάτων, ἀπὸ τὴν παράλειψη χρονικῶν καὶ τοπικῶν συνθηκῶν ἢ ἀπὸ κάτι παρόμοιο, παρ' ὅλα αὐτά, συνήθως, εἶναι δυνατό νὰ ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὴν ὀργάνωσή του. Ὁ θρύλος ἀνελίσσεται μὲ ὑπερβολικὴ ὁμαλότητα. Κάθε λοξοδρόμηση, κάθε ἀνεπαίσθητη ἀντίσταση, καθεὶ τὸ δευτερεῦον ποὺ ἔχει ἀντίκτυπο πάνω στὰ κύρια γεγονότα καὶ θέματα, καθεὶ τὸ μετέωρο, τὸ ἀποσπασματικὸ καὶ ἀσταθὲς ποὺ φέρνει σύγχυση στὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς δράσης καὶ στὸν εὐθὺ προσανατολισμὸ τῶν δρώντων προσώπων, εἶναι ἐξασθενημένο. Ἡ ἱστορία ποὺ ζοῦμε, ἢ ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ μαρτυρίες αὐτῶν ποὺ τὴν ἐξήσαν, ἐξελίσσεται μὲ τρόπο λιγότερο ὁμοιογενή, πιὸ ἀντιφατικὸ, πιὸ συγκεχυμένο. Μόνον ὅταν ἡ ἱστορία ἔχει ἐπιφέρει κάποια ἀποτελέσματα σ' ἓνα συγκεκριμένο χῶρο, μποροῦμε μὲ τὴ βοήθειά τους νὰ τὴν ὀργανώσουμε, κατὰ κάποιο τρόπο· πόσες φορές, ὅμως, αὐτὴ ἢ τὰξ, στὴν ὁποία πιστέψαμε πὼς φτάσαμε, δὲν μᾶς φαίνεται πάλι ὑποπτη, πόσες φορές δὲν ἀναρωτιόμαστε ἂν τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἔχουμε μπροστὰ μας δὲν μᾶς παραπλανοῦν ὀδηγώντας μας σὲ μιὰν ἐντελῶς ἀπλουστευμένη διευθέτησι τοῦ ἀρχικοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Ὁ θρύλος ὀργανώνει τὸ ὑλικὸ του μ' ἓνα σαφὴ καὶ πειστικὸ τρόπο, τὸ ἀπομονώνει ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἱστορικότητος, ἔτσι ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ αὐτὴ νὰ ἐπέμβει προκαλώντας σύγχυση· γνωρίζει ἀνθρώπους μὲ σταθερὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀπλὲς προθέσεις καὶ στοὺς ὁποίους τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει τὴ συνέχεια τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν πράξεών τους. Στοὺς θρύλους τῶν χριστιανῶν μαρτύρων, γιὰ παράδειγμα, οἱ φανατικοί, ἀδιάλλακτοὶ διωκόμενοι βρίσκονται ἀντιμέτωποι μ' ἓναν ἐξίσου ἀδιάλλακτο, φανατικὸ διώκτη. Ὁ θρύλος δὲν μπορεῖ ν' ἀντιμετωπίσει μία κατάσταση τόσο περίπλοκη, δηλαδὴ πραγματικὴ ἱστορικὴ, σὰν ἐκείνη στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ «διώκτης» Πλίνιος, ὅταν στέλνει τὴν ὀνομαστὴ ἐπιστολὴ γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς στὸν Τραϊανό. Μάλιστα αὐτὴ εἶναι μία σχετικὰ ἀπλὴ περίπτωση. Ἄς σκεφτοῦμε τὴν ἱστορία, στὴν ὁποία ἔχουμε ἐνεργὸ συμμετοχὴ· ὅποιος ἀναλογίζεται, γιὰ παράδειγμα, τὴν ἀντίδραση τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἀνθρώπινων ομάδων, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στὴ Γερμανία ἢ τὴν ἀντίδραση τῶν λαῶν καὶ τῶν κρατῶν πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο πόλεμο καὶ στὴ διάρκειά του (1942), θὰ νιώσει τὴν ἀδυναμία τοῦ θρύλου ν' ἀναπαραστήσει τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὸ πόσο αὐτὰ τοῦ εἶναι ἄχρηστα. Τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο προικίζει τὸ ἄτομο μὲ πλῆθος ἀντιφατικῶν προθέσεων κι ἐπιβάλλει στὶς ἀνθρώπινες ομάδες μιὰν ἀβέβαιη καὶ διφορούμενη συμπεριφορά. Πολὺ σπάνια (ὅπως στὸν τελευταῖο πόλεμο) βλέπουμε νὰ διαμορφώνεται μία κατάσταση καθαρὴ καὶ σχετικὰ εὐκόλη νὰ περιγραφεῖ. Ἀλλὰ κι αὐτὴ ἢ κατάσταση

διαφοροποιείται με ποικίλους τρόπους στις βάσεις της, σε σημείο που έλλοχεύει μόνιμος ο κίνδυνος να χάσει τη σαφήνειά της. Παράλληλα, οι προθέσεις των άμεσα ενδιαφερομένων είναι τόσο πολύπλοκες, που τα προπαγανδιστικά συνθήματα δεν αποτελούν παρά έκχυδαϊσμένες υπεραπλουστεύσεις — κι αυτό έχει σαν αποτέλεσμα φίλοι κι εχθροί να μπορούν συχνά να χρησιμοποιούν τα ίδια συνθήματα. Η συγγραφή της ιστορίας είναι τόσο δύσκολο έγχείρημα, ώστε οι περισσότεροι ιστορικοί να είναι αναγκασμένοι να κάνουν υποχωρήσεις και να καταφεύγουν στην τεχνική του θρύλου. [. . .]

Στην ίδια τάξη ιδεών, μπορούμε να πούμε ότι το έλληνικό κείμενο αποδεικνύεται πιο περιορισμένο και πιο στατικό όσον αφορά τα δρώντα πρόσωπα και την πολιτική τους δραστηριότητα. Στη σκηνή της αναγνώρισης, απ' όπου ξεκινήσαμε, εμφανίζεται, εκτός από τον Όδυσσέα και την Πηνελόπη, ή οικονόμος Εὐρύκλεια, μία σκλάβα που αγόρασε κάποτε ο Λαέρτης, ο πατέρας του Όδυσσέα. Όπως κι ο χοιροβοσκός Εὐμαιος, πέρασε τη ζωή της υπηρετώντας τους Λαερτιάδες. Είναι στενά δεμένη, όπως κι ο Εὐμαιος, με τη μοίρα τους και συμμερίζεται τα συμφέροντα και τα συναισθήματά τους. Άλλά δεν έχει προσωπική ζωή ούτε προσωπικά συναισθήματα εκτός από τα συναισθήματα και τη ζωή των αφεντικών της. Ο ίδιος ο Εὐμαιος, μολονότι θυμάται πώς έχει γεννηθεί ελεύθερος κι είναι γόνος εὐγενῶν (τὸν ἀπήγαγαν ὅταν ἦταν παιδί), δεν έχει πιά προσωπική ζωή, όχι μόνο στην πράξη, αλλά και στα συναισθήματά του· είναι αποκλειστικά αφοσιωμένος στη ζωή των αφεντικών του. Άλλ' αυτά τα δύο πρόσωπα είναι τα μοναδικά που ζωντανεύει ο Όμηρος και που δεν ανήκουν στην ἄρχουσα τάξη. Άπ' αυτό συνειδητοποιούμε πώς στα όμηρικά ποιήματα ή ζωή διαδραματίζεται μόνο μέσα στην ἄρχουσα τάξη, και τα πρόσωπα που δεν ανήκουν σ' αυτήν εμφανίζονται μόνο σαν υπηρέτες της. Η ἄρχουσα τάξη είναι τόσο έντονα πατριαρχική, κι ακόμη μετέχει τόσο πολύ στις καθημερινές δραστηριότητες της οικονομικής ζωής, που ξεχνάμε μερικές φορές το ταξικό στοιχείο που ενυπάρχει στην όμηρική κοινωνία. Η ἄρχουσα τάξη αντιπροσωπεύει αναμφισβήτητα ένα είδος φεουδαρχικής ἀριστοκρατίας στην οποία οι ἄντρες περνοῦν τὸν καιρό τους σε μάχες, κυνήγια, ἐμπορικές συναλλαγές και φαγοπότια, ἐνῶ οί γυναῖκες ἐπιβλέπουν στὸ σπίτι τίς δοῦλες. Σαν κοινωνικό σῶμα αυτός ο κόσμος είναι ἀπόλυτα σταθερός· οί συγκρούσεις ὑπάρχουν μόνον ἀνάμεσα σε διαφορετικές φατρίες της ἄρχουσας τάξης. Ἐδῶ τίποτε δεν εἰσχωρεῖ ἀπὸ τὰ κάτω. Ἀκόμη και τὰ γεγονότα της δεύτερης ραψωδίας στην Ἰλιάδα (που τελειώνουν με τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Θερσίτη) ἂν θεωρηθοῦν σαν λαϊκή ἐξέγερση, ἀμφιβάλλω ἂν ἔχουμε τὸ δικαίωμα, ἀπὸ κοινωνιολογική ἄποψη, νὰ συμφωνήσουμε, γιατί πρόκειται γιὰ πολεμιστὲς που συμμετέχουν στὰ πολεμικά συμβούλια, δηλαδή γιὰ ἄντρες που είναι κι αὐτοί μέλη της ἄρχουσας τάξης, ἂν και σε μία κατώτερη βαθμίδα. Τὰ γεγονότα αὐτὰ δείχνουν μόνο τὴν ἐξάρτηση και τὴν ἀνικανότητα τοῦ συγκεντρωμένου πλήθους νὰ ἀναλαμβάνει πρωτοβουλίες. Στις πρώτες ιστορίες της Παλαιᾶς Διαθήκης

κυριαρχεί τὸ ἴδιο πατριαρχικὸ πνεῦμα. Ἀλλὰ καθὼς ἐδῶ προβάλλονται ὀρισμένοι ἡγέτες νομαδικῶν ἢ ἡμινομαδικῶν φυλῶν, ἢ κοινωνικὴ εἰκόνα ποῦ σχηματίζεται δὲν δίνει τὴν ἐντύπωση μεγάλης σταθερότητας· δὲν ἔχουμε τὴν αἴσθησι πὼς πρόκειται γιὰ μία ταξικὴ κοινωνία. Μόλις ὁ λαὸς ἐμφανίζεται σὰν σύνολο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς Ἐξόδου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἡ δρᾶσι του εἶναι συνεχῶς αἰσθητὴ, πολλές φορές ἀνήσυχα ἐκρηκτικὴ. Παρεμβαίνει συχνὰ στὴν ἐξέλιξι τῶν γεγονότων, ἢ σὰν σύνολο, ἢ σὰν μεμονωμένες ομάδες, ἢ μὲ τὴν παρουσία ὀρισμένων προσώπων ποῦ τὸν ἐκπροσωποῦν. Ἡ προφητεία φαίνεται νὰ πηγάζει ἀπὸ τὸν ἀδάμαστο πολιτικο-θρησκευτικὸ ἀϋθορμητισμὸ τοῦ λαοῦ. Μᾶς δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πὼς οἱ λαϊκὲς ἀναταραχὲς ποῦ ξεσποῦν στὸ λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ - Ἰούδα ὑπῆρξαν διαφορετικῆς ὕφῃς καὶ πολὺ πιὸ στοιχειακὲς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀναταραχὲς καὶ τῶν μεταγενέστερων ἀκόμα δημοκρατικῶν τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ βαθύτερη ἱστορικότητα κι ἡ βαθύτερη κοινωνικὴ κινητοποίηση ποῦ χαρακτηρίζουν τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης συνδέονται μὲ μία τελευταία σημαντικὴ διάκρισι: δηλαδὴ συναντᾶμε ἐδῶ μιὰν ἄλλη ἀντίληψη τοῦ ὕψηλοῦ ὕφους καὶ τῆς κατηγορίας τοῦ ὑπέροχου ἀπ' ὅ,τι στὸν Ὅμηρο. Αὐτὸς δὲν φοβᾶται καθόλου νὰ ἀναμίξει τὸ ρεαλιστικὸ στοιχεῖο τῆς καθημερινότητος μὲ τὸ ὑπέροχο καὶ τὸ τραγικὸ· παρόμοιος φόβος εἶναι ξένος καὶ ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸ ὕφος του. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε στὸ ἐπεισόδιο τῆς οὐλῆς, ὅπου ἡ οἰκογενειακὴ σκηνὴ τῶν νίπτρων, ποῦ ἀπεικονίζεται μὲ εἰδυλλιακὸ τρόπο, ἐνσωματώνεται στὴ μεγαλειώδη, κρίσιμη καὶ ὕψηλὴ πλοκὴ τοῦ νόστου. Ὁ κανόνας τῆς ὕφολογικῆς διάκρισης ποῦ κυριάρχησε μεταγενέστερα σχεδὸν καθολικὰ καὶ ποῦ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀπεικόνισι τῆς καθημερινότητος εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν κατηγορία τοῦ ὑπέροχου καὶ βρίσκει τὴ θέση της μόνο στὴν κωμῶδιᾳ ἢ, μὲ μία πιὸ ἐπιτηδευμένη μορφή, στὸ εἰδύλλιο — αὐτὸς ὁ κανόνας εἶναι ἀκόμη ξένος στὴ σύλληψη τῶν ὀμηρικῶν ποιημάτων. Ὅμως αὐτὰ βρίσκονται πιὸ κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν κανόνα ἀπ' ὅ,τι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Γιατὶ στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα οἱ μεγάλες καὶ ὕψηλές πράξεις ἐπιτελοῦνται ἀποκλειστικὰ κι ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἀρχουσας τάξης. Αὐτὰ τὰ μέλη διατηροῦν ἀθικτὴ τὴν ἡρωϊκὴ τους ὑπεροχὴ, ἐνῶ οἱ μορφὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μποροῦν νὰ χάνουν τὴν ἀξιοπρέπειά τους — ἄς σκεφτοῦμε τὸν Ἀδάμ, τὸν Νῶε, τὸν Δαβίδ, τὸν Ἰώβ. Τελικὰ, ἡ ρεαλιστικὴ περιγραφὴ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, ἡ ἀναπαράστασι τῆς καθημερινότητος παραμένει πάντα στὸν Ὅμηρο στὴ σφαῖρα τοῦ εἰδυλλιακοῦ καὶ τοῦ γαλήνιου, ἐνῶ στὶς διηγήσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὸ ὑπέροχο, τὸ τραγικὸ καὶ τὸ προβληματικὸ ἐντάσσονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέσα στὴν οἰκογενειακὴ καὶ καθημερινὴ πραγματικότητα: τὰ ἐπεισόδια ποῦ συμβαίνουν μεταξὺ τοῦ Κάιν καὶ τοῦ Ἀβελ, τοῦ Νῶε καὶ τῶν γιῶν του, τοῦ Ἀβραάμ, τῆς Σάρας καὶ τῆς Ἄγαρ, τῆς Ρεβέκκας, τοῦ Ἰακώβ καὶ τοῦ Ἡσαῦ, εἶναι ἀδιανόητα γιὰ τὸ ὀμηρικὸ ὕφος. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνονται οἱ συγκρούσεις. Στὶς διηγήσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης,

ή γαλήνη τής καθημερινής ζωής στο σπίτι, στο χωράφι, στο κοπάδι, ύπονομεύεται διαρκώς από το φθόνο που προξενεί ή επιλογή και ή υπόσχεση τής εὐλογίας· έτσι δημιουργούνται πολύπλοκες καταστάσεις που θά ήταν άδιανόητες στους όμηρικούς ήρωες. Αυτοί χρειάζονται μιá χειροπιαστή, φανερή και καθαρά προσδιορισμένη αίτια, για να προκύψει μιá σύγκρουση και μιá έχθρα, που διαλύονται με τήν άνοιχτή μάχη, ενώ στους ήρωες τής Παλαιῆς Διαθήκης ό φθόνος που σιγοκαίει άδιάλλειπτα και ό δεσμός του οίκονομικού με το πνευματικό, τής πατρικής εὐλογίας με τή θεϊκή, διαποτίζουν τήν καθημερινή ζωή με συγκρούσεις που συχνά τή δηλητηριάζουν. Έδῶ, ή μεγαλόπρεπη δραστηριότητα του Θεού υπεισέρχεται τόσο βαθιά στην καθημερινή πραγματικότητα, που οί δύο χώροι, του υπέροχου και του καθημερινού, όχι μόνο δέν ξεχωρίζουν αλλά και δέν είναι δυνατό να γίνει ριζική διάκρισή τους.

Συγκρίναμε τὰ δύο κείμενα και παράλληλα τις δύο ύφολογικές κατηγορίες που ένσαρκώνουν, για να βροῦμε τήν άφετηρία των σπουδών τής λογοτεχνικής άναπαράστασης τής πραγματικότητας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Και τὰ δύο ύφη, με τήν άντινομία τους, συγκροτούν θεμελιακούς τύπους: από τή μιá μεριά, παραστατική περιγραφή, άδιάλλειπτη σύνδεση, ελεύθερη έκφραση, προβολή σε πρώτο επίπεδο, σαφήνεια, ελάχιστος χώρος για τήν ιστορική εξέλιξη και τον ανθρώπινο προβληματισμό· από τήν άλλη μεριά, άξιολόγηση όρισμένων στοιχείων και συσκότιση άλλων, λόγος ασύνδετος, ύπαινικτική παρουσία του άρρητου, προβολή σε δεύτερο επίπεδο, πολυσημία και άνάγκη έρμηνείας, άξίωση καθολικότητας, διαμόρφωση τής έννοιας του ιστορικού γίνεσθαι και έμβάθυνση του προβληματικού στοιχείου.

Δέν μπορούμε όμως να συγγέουμε τον όμηρικό ρεαλισμό με τον άρχαίο κλασικό ρεαλισμό γενικά, γιατί ή ύφολογική διάκριση, που πραγματοποιήθηκε άργότερα, δέν επέτρεπε να έντάσσουμε στην κατηγορία του ύψηλου μιá τόσο άνέμελη περιγραφή τής καθημερινής ζωής που, άλλωστε, δέν μπορούσε να βρεϊ καμία θέση στην τραγωδία. Έπιπλέον, ό έλληνικός πολιτισμός στράφηκε πολύ γρήγορα προς τὰ φαινόμενα του ιστορικού γίνεσθαι και του πολύπλοκου ανθρώπινου προβληματισμού και τὰ αντιμετώπισε με το δικό του τρόπο. Τέλος, στο ρωμαϊκό πολιτισμό εμφανίζονται νέες ιδιόμορφες αντίληψεις. Θα εξετάσουμε διεξοδικά, όταν μῆς δοθεϊ ή εύκαιρία, τις διαφοροποιήσεις που υπέστη άργότερα ή άναπαράσταση τής πραγματικότητας στην άρχαία λογοτεχνία. Σε γενικές γραμμές, και παρ' όλες τις τροποποιήσεις, οί βασικές τάσεις του όμηρικού ύφους, που προσπαθήσαμε να προβάλουμε, παρέμειναν, μέχρι τήν όψιμη άρχαιότητα, ζωντανές και καθοριστικές.

Χρησιμοποιώντας το όμηρικό ύφος και το ύφος τής Παλαιῆς Διαθήκης σαν άφετηρία, τὰ άποδεχτήκαμε με τή μορφή που μῆς προσφέρουν τὰ κείμενα. Δέν λάβαμε υπόψη καθετί που άναφέρεται στις πηγές τους κι άφήσα-

με κατά μέρος τὸ πρόβλημα ἂν οἱ ἰδιομορφίες τους εἶναι ἐγγενεῖς ἢ ἂν ὀφείλονται, ἐξ ὀλοκλήρου ἢ ἐν μέρει, σὲ ξένες ἐπιδράσεις. Δὲν ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῶν προθέσεών μας ἡ ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος· γιατί τὰ δύο ὕφη ἄσκησαν καθοριστικὴ ἐπίδραση στὴν ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας στὸ χῶρο τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας, μὲ τὴ μορφή ποὺ εἶχαν ἤδη ἀποκτήσει στὴν ἀρχαία ἐποχή.

Μετάφραση: Εὐάγγελος Μπιτσώρης